ABDÜLHAK HÂMİD ÜZERİNDE BİDİL TE'SİRİ

Bîdil'in bir mersiyesi ve Makber

M. Kaya Bilgegil

Makber; Fatma Hanım'ın ölümünü müteâkib, Abdülhak Hâmid tarafından ânî olarak vücûda getirilmiş olsa bile; - husûsiyle muhtevâ bakımından - uzun bir zihnî istihâlenin mahsûlü sayılmalıdır. Bir taraftan, şâir'in daha önceki eserlerine âid bâzı fikir, his ve ifâde unsurlarını; diğer taraftan da, şâir'i çok bağlamış bulunan Mevlânâ, Fuzûlî, Şeyh Galib, Victor Hugo... gibi nâfiz şahsiyetlere âid bâzı izleri aksettiren bu eserin; Türkiye'de pek az bilinen diğer bir şâirin, Mirzâ Abdülkadir Bîdil'in bir mersiyesine âid te'sirleri de taşımakta olduğunu görmekteyiz[1].

XVII. asrın ortasile, XVIII. asrın ilk rub'u arasında yaşamış bulunan Bîdil[2]; bu mersiyeyi, ölen çocuğu için yazmıştır. Manzûme,

[1] Bu te'sirin mevcûdiyeti, daha önceden şâyi' olmakla berâber, nelerden ibâret olduğu tesbît edilememişti. Esâsen yaptığımız araştırmalar da, bizi, Türkiye'deki *Bîdil Dîvânı* nüshalarında, şâir'e âid yazma ve matbu' külliyât içinde, bahis mevzûu mersiyenin bulunmadığı netîcesine götürdü. Manzûmeyi, Kâbil'de, - husûsiyetini bildirmediği - bir yazmadan istinsah ederek göndermek lûtfunda bulunan ve yüksek tahsilini İstanbul Yüksek Muallim Mektebinde yapmış olan kimyâger dostum Refik'e alenî olarak teşekkürlerimi bildirmeği bir borç bilirim. Aynı mersiyeyi daha önce, bize göstermeği vâ'detmiş bulunan Prof. İsmâil Hikmet Ertaylan, bu parçanın *Kâbil Mecmûası*'nda intişâr ettiğini söylemişti. Refik, şiiri, adı geçen mecmûaya âid kolleksiyonlar içinde bulamamıştır.

[2] Mirzâ Abdülkadir Bîdil (1644 - 1720), Hindistan'da yetişmiş, farsça yazan, aslen Türk bir şâirdir. İnsan, mutasavvıf ve san'atkâr olarak diğer şâirlerden ayrılır: Hiçbir şahsa kasîde takdîmetmemekle, insan olarak; «*fenâfillâh*» tâbirini kullanmamak, tecellînin, tekâmül denecek bir îzâhını yapmakla, mutasavvıf olarak; gazellerinin ilk mısrâında fikri söyleyip, ikinci mısrâında delillendirmek; duygu ve düşüncelerini iyi ifâde edebilmek için, yeni terkibler îcâdetmekle de, san'atkâr olarak emsâlinden ayrılır. Bu son husûsiyeti, Türkistan'da «Bîdilci», Efganistan'da «Bîdilhân» diye adlandırılılan bâzı insanların türemesini intâcetmiştir. Şâir'in diğer bir husûsiyeti de: - bir gazelinde - Darwin'den evvel, insan ceddinin, maymundan geldiğini söylemesidir. Fazla bilgi için, Ahmed Ateş'in *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki makalesine bakınız.

muhammes şekilindedir. *Leylî vü Mecnûn*, *Hüsn ü Aşk*'ta olduğu gibi, *Makber*'in bu manzûmeye benzerliği, daha vezninde başlar. Onu, hemen redif tâkibeder. Hâmid:

Gitdi nazarımdan... âh gitdi...
Bî-maksad ü bî-günâh gitdi.
Her ferd, cihanda birdir ammâ,
Bir tâne değildir öyle - hâşâ -
Bir tâne idi o mâh gitdi,
Aylarca olub tebâh gitti,
Görsem yeridir seni karanlık,
Nûrum benim ey ilâh, gitti...

mısrâlarındaki «gitti» sözünü ve sesini, Bîdil'in:

Heyhât çü berk per-feşân reft
K'âşûb-ı kıyâmetem be-can reft
Ger tâbî bûd u ger tüvân reft
Tıflem z'in köhne hâk-dân reft
Bâzî bâzî ber âsmân reft

mısrâlarında bulmuştur. Bu «reft» kelimesi, on sekiz tâne beşlikten teşekkül eden mersiyenin her kıt'ası sonunda tekrarlanır. Demek oluyor ki, aslen türk olan, farsca yazan bu Hind şâiri ile, Hâmid arasındaki iştirâk, iki sevgili ölünün arkasından haykırmakla başlıyor. Bu iki kıt'a arasında, diğer bir berâberlik daha vardır: Hâmid, zabtedemediği iztırâbını «âh» kelimesi üzerine yüklüyor; Bîdil de «heyhât»a yüklemişti. Her iki kıt'ada da, isimler mücerrettir. Ayrıca, «Her ferd cihanda birdir ammâ» derken, türk şâiri, fikrî bakımdan, mutlak mücerret sâhasına giriyor. Bîdil'in kıt'ası, parıltılı kelimelerle örülmüştür; bu hâle, *Makber*'den alınan kısmın ancak bir yerinde tesâdüf ediyoruz. Hind şâiri'nin «berk-i pür-feşân» imajı ile anlattığı çocuğu; «Nûrum benim ey ilâh gitdi» mısrâında, yerini, «nûrum» sözü ile anlatılan Fatma Hanım'a terkediyor. Ayrıca, bu iki manzûmede, - mısrâın içinde, ikinci ma'nâ olarak, tevriyeli bir sûrette anlatılan Bîdil'in yavrusuna âid çocukluk halleriyle:

Bâzî bâzî ber âsmân reft

Makber mülhimesinin mâsûmiyeti de,

Bî-maksad ü bî-günâh gitdi

karşılaşmaktadır.

Makber'in, Bîdil tarafından yazılmış mersiyeye benzeyen tarafları; sırf redifle, yukarıdaki iki örnek üzerinde verdiğimiz îzâhattan ibâret değildir. Bâzı tasavvurlarda da iştirâk vardır; biraz önce geçen farsca

mısrâlar üzerinde sözü tamamlamak için, «kıyâmet» tasavvurundan başlayalım. Ölüm hâdisesi, Bîdil'de bir kıyâmet te'sîri uyandırıyor:

K'âşûb-ı kıyâmetem be cân reft

Hâmid de kıyâmeti istemektedir:

Bin velvele, bin kıyâmet olsun;

Mersiye'deki «âşub» kelimesi, *Makber*'in bir mısrâı ihtivâ eden sahifesine «zelzele, mezâra binen mahşer; çarpıp kırılan, inen küreler...» sözleri ile dağılmıştır.

İki şiirdeki diğer bir tasavvur iştirâki de, sevgililerin, hemen gözaçıp kapayıncaya kadar kaybolmalarıdır. İşte nazarla alâkalı birkaç mısrâ:

Tâ âmed der nazar heman reft

yâhud:

Tâ cest zi âlem-i nişân reft

İşte Makber'deki karşılığı:

Şimdi buradaydı gitti elden

Bu sür'ati, Bîdil, hafif tonlu bir imajla da ifâde ediyor:

Harf-i dil bûd ber zeban reft

Her iki şâirin kaybettiği varlık «ebed» e gitmiştir:

Tenhâ be cihân-ı câvidan reft

Bu mısrâın hissî hamûlesine mukabil, *Makber*'de, metafizik istılâhlarla beslenmiş bir ifâde ile karşılaşıyoruz:

Gitdi ebede gelüb ezelden

Bu kayboluş hâdisesini, her iki şâir de, «nazar»la alâkalı sözler üzerine toplamış bulunuyor:

Berkî be hayâl çeşm-i mâlid

Bu hâdise, *Makber*'de «nazarımdan âh gitdi» sözlerine bürünmüştür.

Hayâtın bütün zevklerini kaybeden Bîdil, bunu, «içki âleminin bozuluşu»na benzetiyor ve çok ince bir ifâde ile:

Mînâ ez girye sernigûn şud
Sâgar bidèrîd ceyb u hun şud
Çînî nâlîd u mû-kenân reft

diyor. Bu santimantalizm, Hâmid'de yerini, kesif bir çığlığa, ademe sıkılmış bir yumruğa terkediyor:

Meyhâne yıkıldı mest ayakda

Mersiye ve *Makber* arasındaki iştirâk, yalnız tasavvur ve anlatma konularına inhisar etmiyor. Bâzan Hâmid'in çok beğenilen imajlarını Bîdil'de de görüyoruz:

Tâbut, o hatîb-i sümmü ebkem

Bu güzel mısrâı besliyen tezâd, Bîdil'de:

Feryâd kunem zebân-lâlem.[3]

mısrâına bürünmüştür. Fakat, Makber'deki güzeldir.

Bu te'sir, bâzan, aşağı yukarı bir tercüme mâhiyetini de alıyor:

Gitdi nazarımdan... âh gitdi...

mısrâı,

Der dîde ki bûd âh gum şud

mısrâının terkîbi bir tercümesi mâhiyetindedir.

Fatma Hanım'ın ardından yazılan eser, nasıl ona âid hikâyeleri ihtivâ ederse; Bîdil'in mersiyesinde de hikâyeye müteallik cihetler vardır: O'nun çocukluğu, oyunu, adımlarının küçüklüğü, şâir'in yanında yürümesi, elini tutması... hep manzûmede yer almıştır:

Bâzî bâzî ber âsmân reft
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Tâ şûhî-i u terâneî daşt
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Âh ez şekerî ki gâh guftâr
Mirîht ez an leb-i şeker-bâr
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Hergeh du kadem hırâm mikâşt
. . . . . .
. . . . . .
Şûhîhâ dâşt der ber-i men
. . . . . .

Fatma Hanım'ın da, kahve içmesi, piyano çalmasına kadar, hayâtına âid hikâyelerin *Makber*'de yer aldığı ma'lûmdur.

[3] Burada:

Feryâd ederim taşlar olur hâlini muhtır

mısraını da hatırlamak mümkündür.

Hâmid, tavır itibâriyle, -sûret-i umûmiyede- Bîdil'den ayrılıyor. Bahis mevzûu çocuğunu kaybeden bir babanın, daha evvel kendisi ölmediği için bir sızlanışı vardır; bu, ince, içli, mülâyim imajlarla beslenmiş bir inilti hâlindedir. Halbuki, *Makber*'de, feryat, isyân, gazap, teslimiyet... gibi çeşitli ruh hallerine tekabül eden bir tavırla karşılaşıyoruz.

Ayrıca, Fatma Hanım için yazılan şiirde, hem kelimeler, hem mevzûun işleniş cephesi çok mücerrettir. *Mersiye*'deki tavsif unsurlarına mukabil, *Makber*'de sualler yer alır. Bîdil, hissî; Hâmid, zihnî şiir vücûda getirmiştir. Hind şâiri, felsefe yapmaz; kader hakkında sualler açmaz; Allah'ı muâhezeye kalkışıp, bilâhıre teslimiyete dönmez. *Makber*, daha ziyâde bir ölüm şiiri; *Mersiye* ise, ma'lûm bir ölünün şiiri oluyor.

Bîdil'in felsefî mülâhazalar yürütmemesini, mutlak ma'nâda almamak lâzımdır: O da, manzûmenin sonuna doğru, gâyet umûmî mâhiyette bâzı düşünceler serdediyor:

Feryâd zi sâz-ı dehr feryâd
K'ez külfet-i in gubâr bünyâd
Herkes müje-best bâz negüşâd
Dîvâr incâ demî ki üftâd
Der deşt surâg-ı hânümân reft

Bu iki manzûmeden, hangisinin diğerine tefevvuk ettiği hakkında hüküm yürütmek yerine, Bîdil'in mersiyesini de türk okuyucularına sunmayı faydalı buluyoruz:

MERG-İ FERZEND
Mersiye-i Hazret-i Bîdil

Heyhat çi berk-i per-feşan reft — K'âşûb-ı kıyâmetem be cân reft
Ger tâbî bûd u ger tuvan reft — Tıflem z'in köhne hak-dân reft
Bâzî bâzî ber âsmân reft

İn ibret-i tâze kem kesî dîd — Dîdenhâ çist belki ne şunîd
Berkî be hayâl-i çeşm mâlid — Müjgân lâğzid ü eşk galtîd
Tâ cest zi âlem-i nişân reft

Âhû-yi garîb ez nazâr cest — K'ez her bün-i mûy-i men şerer cest
Çun reng zi çihre bihaber cest — İn âhî bûd k'ez ciger cest
Yâ tîrî bûd k'ez kemân reft

Z'in fitne der encümen cünûn şud — Her nağme be nevha rehnümûn şud
Mînâ ez girye sernigûn şud — Sâgar biderîd ceyb ü hûn şud
Çînî nâlîd u mû-kenân reft

Ömrî be heves duçâr bûdem — Mey-nâ-zede der humâr bûdem
Zindânî-i intizâr bûdem — Z'an cilve ki bî-karâr bûdem
Tâ âmed der nazâr hemân reft

Ez fursat devr-i nâ-temâmeş Nî gerdişi âferîd câmeş
Nî râh-ı seher girift şâmeş Z'in bîş çi gûyem ez hırâmeş
Harf-i dil bûd ber zeban reft
Tâ şuhî-i u terâneî dâşt Berg-i nefesem zebâneî dâşt
Vîrâne hayâl-hâneî dâşt Ser germî-i dil behâneî dâşt
Âteş efsurd çun duhan reft
Mîdîdem gül nigâh gum-şud Mîkerdem seyr râh gum-şud
Şeb mând fürûg-ı mâh gum-şud Der dîde ki bûd âh gum-şud
Der sîne çi dâştem ki an reft
Feryâd-kunem zebân-lâlem Pervâz kucâşt suht-bâlem
Pür âciz ü saht tîre-hâlem Der hâk fürû-revem binâlem
Cây-i digerî nemîtuvân reft
Âh ez şekerî ki gâh guftâr Mîriht ez an leb-i şeker bâr
Eknûn heme telh şud be yek-bâr Bülbül tu hemîn hurûş berdâr
K'ez bağ-ı bahâr tûtiyan reft
Dâgem ki bigeşt gülşen-i nâz Lâ'leş be çi hande bûd gülbâz
İmrûz zi ye's nevha-perdâz Nîl-i kef-sûde dâred âvâz (?)
K'ân âlem-i seyr-i zâ'feran reft
Her geh du kadem hırâm mîkâşt Ez enguştem asâ be-kef dâşt
Yâ Rab âlem-i çi vahşet efrâşt Dest ez destem çi gûne ber dâşt
Bî-men be reh-i adem çisan reft
Şûhîhâ dâşt der ber-i men Mîzed kademî berâber-i men
Ey ülfet hâk ber ser-i men Men mândem u nâz-perver-i men
Tenhâ be cihân-ı câvidân reft
Burdend terâvet-i bakayem Dâdend gubâr ber hevâyem
Mektûb-ı seher kucâ güşâyem Cüz ah diger çi vânümâyem
Endîşe-i şebnem ez miyan reft
Feryâd zi sâz-ı dehr feryâd K'ez külfet-i in gubâr bünyâd
Herkes müje-best bâz negüşâd Dîvâr incâ demî ki üftâd
Der deşt surâg-ı hânümân reft
Z'in bâğ ki cûş-i gül be berdâşt Ger gonce demîd derd-i ser daşt
Ver subh gubâr der nazar dâşt Dildâr tebessümî diger daşt
Ey zahm bihand an dehan reft
Ni reng-i teveccüh âzmâ bûd Nî bûy-i te'emmül âşnâ bûd
Tâ râhberem ki ez kucâ bûd İn kaasıd-ı âlem-i vefâ bûd
Z'an pîş ki âyed ez cihan reft
Z'an Leylî-i nâzenin şemâyil *Bîdil* be-füsûn-ı ye's meg'sil
Bişirâb ki dûr nist menzil Şâyed ne güzeşte bâşed ez dil
K'ez pîş-i nazar hemîn zaman reft